

Р. П. Шляхтич

ПОВСЯКДЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОВОЄННОГО ЧАСУ В УМОВАХ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З УКРАЇНСЬКИМ ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ

Ключові слова: інтелігенція, радянська влада, пропаганда, терор, ОУН(Б) і УПА.

Ключевые слова: интеллигенция, советская власть, пропаганда, террор, ОУН(Б) и УПА.

Key words: intelligentsia, soviet power, propagation, terror, OUN and UPA.

У повоєнний час на території Західної України відбувалось протистояння радянської влади та українського визвольного руху. Це протиборство велось не лише військовими та репресивними засобами, але й з допомогою пропаганди та агітації. Крім того, до боротьби в різний спосіб залучалось і місцеве західноукраїнське населення — селяни, робітники, інтелігенція тощо. У повоєнний час інтелігенція Західної України опинилась в складних умовах: або погоджуватись на радянську владу і узгоджувати свою творчість з канонами соцреалізму, або не погоджуватись з владою і йти у підпілля чи в заслання. Дослідження повоєнного повсякдення західноукраїнської інтелігенції є важливим ще й з огляду на те, що сучасна еліта є здебільшого маргінальною і пошуки шляхів її консолідації на національних засадах повинні бути одним з пріоритетних напрямків діяльності сучасної Української держави.

Мета статті: проаналізувати способи залучення творчої та наукової інтелігенції до протистояння радянської влади та ОУН(Б) і УПА.

Питанню повоєнного життя західноукраїнської інтелігенції присвячені праці Т. Марусяк [7] та О. Рубльова і Ю. Чередниченко [9]. Автори аналізують життя повоєнної західноукраїнської інтелігенції у контексті політики радянізації, відзначають переважно репресивний характер залучення інтелігенції до радянського способу життя. У дослідженнях В. Гулая [4] та Р. Попп [8] наголошується на етнопонаціональних проблемах інтелігенції та висвітлюється життя повоєнної інтелігенції Львова. Крім цього, для написання статті нами були викорис-

тані оприлюднені та раніше мало знані документи. На наш погляд, заслуговують на увагу збірники документів під редакцією В. Сергійчука [11] та упорядковані Ю. Сливкою [6]. Ці документальні збірки дають можливість відтворити суспільно-політичні реалії, на тлі яких проходило життя і творчість повенної західноукраїнської інтелігенції. Також були використані архівні матеріали з Центрального державного архіву громадських об'єднань України [12; 13; 14; 15], Галузевого державного архіву Служби безпеки України [2] та Державного архіву Рівненської області [5].

Одним із напрямків радянзації Західної України було відновлення та відбудова мережі шкіл, вишів, культурно-освітніх закладів. Так, з середини серпня 1944 р. поновили свою діяльність раніше створені філіали інститутів АН УРСР, а в 1945 р. рішенням уряду республіки було відкрито шість відділень академічних інститутів. Знову почали працювати Івано-Франківський, Рівненський, Кременецький, Дрогобицький та Луцький учительські інститути, університет та учительський інститут у Чернівцях. Відповідно до потреб народного господарства створювались нові виші. Зокрема, в 1945 р. у Львові розпочали свою роботу інститути прикладного і декоративного мистецтва, лісотехнічний та фізичного виховання. З Харкова до Львова було переведено Український поліграфічний інститут. У Чернівцях та Івано-Франківську відкрилися медичні інститути, на Закарпатті — Ужгородський державний університет [3, с.102].

Ці установи було укомплектовано кадрами переважно неукраїнського походження. Так, на початок 1945 р. з поміж 145 викладачів Львівського університету було 87 українців, 42 поляки, 14 росіян. Серед 272 викладачів Львівського політехнічного інституту було 204 поляки, 44 росіянина, 22 українці. Всього по вишах Львова частка поляків становила майже 48 %, українців — 37,4 %, росіян — 12,5 % [6, с. 257]. З огляду на такий національний склад викладачів та активну русифікаторську політику влади не краща була ситуація і з мовою викладання у вишах. Так, у травні 1947 р. з поміж 226 осіб професорсько-викладацького складу Львівського політехнічного інституту українську мову знали тільки 76 осіб (33 %), а читали українською мовою лекції — 66 (31 %) [6, с. 404].

У Львівському держуніверситеті з 254 викладачів володіли українською мовою 169 осіб (66 %), а читали нею лекції — 157 (61 %). Тільки 35 зі 114 викладачів Чернівецького університету проводили заняття українською мовою [14, арк. 5]. Таким чином, галузь вищої освіти Західної України уніфікувалась з системою вищої освіти Радянського Союзу практично без урахування національних особливостей регіону.

В рамках боротьби проти українського підпільного руху радянська влада проводила політику штучної міграції кадрів. Так, в Західну Україну надсилались вчителі, викладачі, лікарі, державні службовці зі Східної України або з Росії, зменшуючи, таким чином, вплив місцевої національно свідомої інтелігенції на населення. У 1945 р. до Львова скеровано зі Сходу і демобілізовано з армії 1429 працівників науки, охорони здоров'я, культури. У 1946 р. прибуло ще 885 викладачів вузів, понад 300 вчителів, 419 лікарів. У 1948 р. на підприємствах працювало майже 4 тис. інженерів і техніків. Серед прибулих значна частка припадала на росіян і євреїв — працівників адміністративного керівного апарату, органів НКВС-НКДБ, суду і прокуратури [8]. Подібна ситуація спостерігалася по всіх великих містах Західної України. А в той самий час місцеві вчителі здебільшого були позбавлені права займатися педагогічною діяльністю, нібито через політичну неблагонадійність [9, с.212]. Далі — більше: починається ідеологічний тиск та репресії проти західноукраїнської інтелігенції.

Як зазначав Д. О. Волкогонов, «Сталін відчував, що після закінчення війни в народі, і особливо серед інтелігенції, з'явилося ледве вловиме, але реальне чекання змін... Війна якось розкріпостила людей» [1, с. 424]. Але такий стан суспільства ніс загрозу тоталітаризму. «Радянська система» розуміла, що поштовх критичній думці найбільшою мірою давала інтелігенція, яка у своїх виступах, у художніх творах розкривала патріотизм людей, їх право на краще життя. Відповіддю інтелігенції з боку влади стала політика «ждановщини». Ця ідеологічна кампанія була спрямована проти «буржуазної культури» та її носіїв, які нібито зміцнили свої позиції в роки війни, на піднесення радянської, а, насправді, російської культури та науки як альтернативи західної, що за твердженням перебувала в стані розкладу і занепаду.

Одними з перших під розгромну критику за «буржуазний націоналізм» потрапили відомі вчені, учні Михайла Грушевського — Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Іван Карпинець. Їх привселюдно примушували каятись та відмовлятися від досягнутих результатів. Так, Івану Крип'якевичу пригадали видані в період з 1912 по 1918 р. брошури «Богдан Хмельницький», «Мазепа», «1648 рік», «Дмитро Дорошенко». Висновки, які в них містилися, зокрема, що «Богдан Хмельницький — зрадник українського народу», «Полтавська битва — це остаточне закріпачення Росією України», «Мазепа, як великий і прогресивний діяч», докорінно суперечили радянській ідеології [9, с. 218]. Зі слів Дмитра Мануїльського, Іван Крип'якевич «плазує на колінах перед польською шляхтою» і є «живим зразком лженауковців, які намагаються поставити історію українського народу на службу українському буржуазному націоналізму» [9, с. 221]. Професора Мирона Кордуба звинувачували в тому, що він не хоче визнавати Михайла Грушевського націоналістом, а Західну Україну відсталим закутком Російської імперії [9, с. 217]. Не витримавши цькувань, професор Мирон Кордуба невдовзі помер, а Івана Крип'якевича було відправлено в Київ на «почесне заслання».

Однією з характерних тенденцій в галузі науки і освіти регіону в повоєнний час була дегуманітаризація освіти. Перш за все, така політика була спрямована на обмеження впливу старої інтелігенції. Пріоритетним завданням стала підготовка інженерно-технічних працівників та службовців [4, с. 98]. Таким чином, відбувалося зменшення престижу розумової праці, бо інтелігенція стає номенклатурною категорією службовців, а радянський чиновник сталінського періоду — це людина, яка виконує розпорядження, а не думає над їх доцільністю.

Будь-яке тоталітарне суспільство прагне до уніфікації і тотального контролю над представниками творчих професій. В Радянському Союзі для цього були вигадані різноманітні спілки. Так, в 1934 р. було створено Спілку радянських письменників. Ця організація працювала за принципом «батоба та пряника». Тут добровільно-примусово об'єднувалися всі письменники Радянського Союзу в одну спілку і ті твори, які не вписувалися в рамки соціалістичного реалізму, забороняли, а їх авторів піддавали критиці аж до виключення зі спілки, що

було рівнозначно ізоляції. А з іншого боку, слухняних виконавців «вказівок з гори» нагороджували Сталінськими преміями і ставили за взірць літературної творчості. В повоєнний час ця організація розповсюдила свій вплив і на Західну Україну. Таким чином, західноукраїнські письменники, до війни практично вільні у виборі тем, опинилися під жорстоким ідеологічним пресингом і не мали права виходити за рамки соцреалізму. В галузі літератури саме ця організація проводила боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом».

Одними з перших потрапили під нищівний шквал критики львівські літератори П. С. Карманський та М. І. Рудницький. 17 листопада 1947 р. на засіданні Спілки письменників Радянської України (проходило без їх присутності) їм було винесено такий вирок: «1. Виключити зі спілки письменників Карманського П. С. як буржуазного націоналіста та апологета гітлеризму (Прийнято одноголосно); 2. Виключити зі Спілки письменників Рудницького М. І. як буржуазного націоналіста, що не розбрався і продовжує стояти на ворожій антирадянській платформі (Прийнято одноголосно)» [9, с. 229]. А виключення зі спілки письменників автоматично призводило до заборони займатися письменницькою діяльністю. З такого становища було декілька виходів: або піти в підпілля, але за станом здоров'я ці літератори не могли цього зробити, або податися на іншу роботу, але вони були письменниками за покликанням, або покаятися в своїх «минулих гріхах», незважаючи на почуття власної гідності. Саме останнє змушені були зробити П. С. Карманський та М. І. Рудницький. Отже, в умовах тоталітаризму будь-яка творча професія була творчою лише до тієї межі, поки не перетиналась з інтересами тоталітарної держави.

Подібна ситуація була і в Спілці радянських композиторів України. Відомо, що в Західній Україні до складу Спілки входило 16 композиторів. Серед недоліків їх роботи було визнано: недостатню ідейність їх творів; погано організовану роботу з творчою молоддю; слабку музично-лекційну роботу [6, с. 87]. В той самий час композитори України мали і деякі досягнення. Так, за 1952 р. було випущено 67 видань і два з них були творчим доробком композиторів Західної України [6, с. 88].

Разом з тим тоталітарний режим всіляко використовував переваги «слухняної» інтелігенції для впровадження своєї по-

літики. Так, для проведення агітаційної роботи, спрямованої на розклад та дискредитацію керівників українського підпілля, в Бобрський район Львівської області в січні 1945 р. було спрямовано академіка Михайла Возняка та кореспондента газети «Радянська Україна» письменника Ярослава Галана, в Перемишлянський район — письменників Максима Рильського, Остапа Вишню та голову Спілки радянських письменників Львівської області Петра Козланюка [11, с. 211]. У Чернівецькій області на вересень 1947 р. створено 14 пропагандистських груп у складі 70 осіб, які провели 640 докладів та бесід, на яких було присутніми 43 тисячі осіб [12, арк. 360]. Для посилення масово-політичної роботи в Тернопільській області на 24 вересня 1947 р. було запропоновано залучити до агітколективів кращу частину інтелігенції, колгоспного та сільського активу [12, арк. 268]. Проти такої уїдливої агітації та пропаганди почало виступати місцеве населення за підтримки націоналістичного підпілля. Так, 3 серпня 1947 р. в с. Торчиновичі Старо-Самбірського району Дрогобицької області був знищений комплект кінопересувки та спалено фільм «Виборзька сторона». Під час перегляду фільму «Битва за нашу радянську Україну» в с. Бабино Самбірського району Дрогобицької області клуб було обстріляно, а машину закидано гранатами [13, арк. 174]. Таким чином, в досить складних умовах опинилась західноукраїнська радянська інтелігенція. В одній з чисельних доповідних записок ЦК КП(б)У влучно сказано про ці умови: «Нас — інтелігенцію — поділяють на «ми» і «ви», нам [влада] мало довіряє, а це прикро. Українські націоналісти нас ненавидять, а тут нас проголошують націоналістами» [9, с. 218].

Трагедія західноукраїнської повоєнної інтелігенції полягала в тому, що одна частина, переважно старше покоління, яке фізично не могло чинити активного опору радянській владі, змушена була або погодитися на умови нової влади, або їхати у заслання. А інша частина — молода національно свідомо інтелігенція змушена була йти в підпілля і там в умовах збройного конфлікту продовжувати свою діяльність. Такий стан справ, безумовно, негативно впливав на фізичне здоров'я цієї частини інтелігенції, але натомість вони отримували право вільної творчості. Саме в періодичних виданнях та публіцистичних творах

українського підпілля відбивалася справжня, не прихована, трагедія місцевого населення, піддавалась гострій і небезпідставній критиці радянська дійсність, звучали сміливі заклики до створення власної незалежної держави та багато іншого. В цьому напрямку працювали Дмитро Маївський, Петро Федун, Мирослав Прокоп, Йосип Позичанюк, Всеволод Богдан, Михайло Дяченко та інші.

Загалом, можна погодитись з думкою сучасної дослідниці Т. Марусяк про те що, у повоєнний час відбувалося зіткнення двох підходів до гуманітарного розвитку регіону: державно-ідеологічного та національно-особистісного. Якщо першого підходу дотримувалась інтелігенція і частина суспільства, орієнтованого на комуністичну ідеологію та радянський лад, то представниками національно-особистісного підходу була національно свідомо інтелігенція та представники українського визвольного руху. А отже, боротьба з владою була також орієнтована на збереження власної національно-культурної ідентичності [7].

Окремо слід виділити вчителів, які за своїм становищем зазнавали найбільших утисків як з боку влади, так і українського підпілля. Політика радянської влади в галузі шкільної освіти сприймалася місцевим населенням досить неоднозначно. Як зазначає С. Д. Сворака, система шкільної освіти краю детермінувалася цілою гамою факторів. По-перше, нестійкі традиції радянської школи, привнесені в край у 1939–1941 рр., хоча і порушили політичні засади колонізації школи, за період німецької окупації втратили будь-яке значення. По-друге, становлення освітньої системи проходило в умовах, заподіяних війною руйнувань та значної нестачі вчительських кадрів. По-третє, воно розпочалося до закінчення Другої світової війни і продовжувалось в умовах братовбивчої війни, кінець якій настав аж на початку 1950-х рр. По-четверте, у збройному протистоянні саме на вчительство, з огляду на його роль і функції у суспільно-політичному житті, особливу ставку робили як органи радянської влади, так і сили українського підпілля [10, с. 31].

Радянська влада сприймала школу як інструмент виховання майбутніх слухняних радянських громадян. Тому з відновленням радянської влади розпочинається інтенсивний процес

відновлення старих і створення нових шкіл. Особливо робився акцент на збільшенні в регіоні шкіл з російською мовою викладання. Тому впродовж 1945–1947 рр. мережа російськомовних шкіл на Львівщині зростає з 13 до 48. Протягом 1946–1952 рр. в Чернівецькій області кількість російських шкіл збільшилася з 18 до 26 [4, с. 75]. При цьому якщо серед українських шкіл тільки 7 % були середніми, то серед російськомовних їх частка складала більше 37 %. Тобто радянська влада намагалася охопити своїм впливом найбільш вразливу категорію дітей, яка найкраще піддається впливу різноманітних ідей.

Велику проблему становили вчительські кадри, які здебільшого приїздили зі східних регіонів СРСР і опинялися під тиском оунівців, які досить прискіпливо ставилися до радянського виховання. В одному зі своїх звернень українські повстанці закликали батьків спростовувати при кожній нагоді радянську шкільну пропаганду, виховувати у дітей негативне ставлення до заідеологізованості шкільного процесу. В той самий час українські повстанці визнавали, що обмежені у засобах справжнього українського виховання і навчання, тому закликали навчання в більшовицькій школі засвоювати, а виховання і пропаганду — відкидати [2, арк. 276].

Взагалі, образ повоєнного радянського вчителя, який приїздив на Західну Україну, був далеким від традиційного уявлення місцевого населення про вчителя. Традиційно, в сільській місцевості західноукраїнського регіону вчитель був шанованою особою, до якої звертались місцеві мешканці за порадами. Це завжди були найкращі представники сільської інтелігенції. Радянський же вчитель уособлював собою насамперед владу, він здебільшого не знав мову та звичаї місцевого населення, налаштований радянською пропагандою проти «українсько-німецьких націоналістів», в основному, так і сприймав місцевих мешканців. Разом з тим непоодинокими були випадки, коли матеріально-побутове становище приїжджих вчителів було вкрай незадовільним. Так, 1945 р. приїжджих з Києва до Закарпаття вчителів було розмішено в монастирі по 20–30 осіб в одній кімнаті. В селі Онок Севлюжського округу Закарпаття вчителі, які приїхали з Радянської України, не отримували протягом двох місяців продуктів харчування [15, арк. 7]. В Тучинському, Ракітнянському та Острожському районах Рівнен-

ської області у ІV кварталі 1944 р. сільським вчителям зовсім не видали хліб, мотивуючи це тим, що вони мають підсобні господарства [5, арк. 42]. І таких випадків було багато. Отже, матеріальне становище приїжджих вчителів у багатьох випадках не відповідало покладеним на них владою обов'язкам. Тому українські підпільники нерідко розповсюджували через вчителів свою літературу, залучали їх до підпільної діяльності тощо.

Таким чином, повоєнна західноукраїнська інтелігенція відчувала на собі тиск як радянської влади, так і українського підпілля. Стратегія виживання в таких умовах передбачала або пристосування до існуючого стану справ, або не прийняття радянських реалій і перехід до підпілля чи еміграція. Обидва ці варіанти були небезпечними, адже інтелігенція, яка підтримувала радянську владу, наражалась на небезпеку з боку українського підпілля. А перехід до підпілля та зв'язки з українськими націоналістами тягли за собою ув'язнення або заслання. Крім того, політика радянської влади по формуванню повоєнної інтелігенції, яка повинна була бути не національною, а інтернаціональною та радянською, теж об'єктивно посилювала опір владі з боку інтелігенції та інших прошарків населення.

Джерела та література

1. Волкогонов Д. О. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна: У 2 кн. Кн. 2 / Д. О. Волкогонов. — К.: Політвидав України, 1990. — 671 с.
2. Галузевий державний архів СБУ, ф.13. Фонд друкованих видань, спр. 376, т. 12.
3. Герегова С. В. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х — перша половина 50-х рр. ХХ ст.) / С. В. Герегова, Т. В. Марусяк // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 101–108
4. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х–50-ті роки ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України», № 15–1114 від 9.04.03р. / Василь Васильович Гулай. — Львів, 2002. — 194 с.
5. Державний архів Рівненської області, ф. Р-204. Виконком Рівненської обласної ради депутатів трудящих, оп.4, спр.8а.
6. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали: [Упорядники: Тамара Галайчук, Олександр Луцький, Юрій Сливка, Людмила Баграк-Плодиста, Богдан Микитів]. — Т. 1. 1939–1951. — К.: Наукова думка, 1995. — 750 с.

7. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.): Монографія / Т. В. Марусик. — Чернівці: Рута, 2002. — 463 с.
8. Попп Р. П. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» [Електронний ресурс] / Руслана Петрівна Попп. — Львів, 2003. — Режим доступу до ресурсу: <http://disser.com.ua/content/23454.html>.
9. Рубльов О. С. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті рр. ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Череднеченко. — К. : Наукова думка, 1994. — 350 с.
10. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний час / С. Д. Сворак // Український історичний журнал. — 1997. — № 2. — С. 28–42
11. Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали / В. І. Сергійчук. — К.: Дніпро, 1998. — 944с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1. Центральний Комітет Компартії України, оп. 23, спр. 4788, т. 1.
13. ЦДАГОУ, ф. 1. Центральний Комітет Компартії України, оп. 23, спр. 4788, т. 2
14. ЦДАГОУ, ф. 1. Центральний Комітет Компартії України, оп. 23, спр. 5007
15. ЦДАГОУ, ф. 1. Центральний Комітет Компартії України, оп. 75, спр. 28.

Аннотації

***Шляхтич Р. П.* Повседневность западно-украинской интеллигенции послевоенного времени в условиях борьбы советской власти с украинским освободительным движением.**

В послевоенное время западно-украинская интеллигенция оказалась в условиях прессинга со стороны возвращающейся советской власти и представителей националистического подполья. Эта статья о стратегии выживания западно-украинской интеллигенции в условиях послевоенного кризиса.

***Shlyahytch R. P.* Daily routine of the intelligentsia of Western Ukraine in the post war period under the conditions of struggle of Soviet power with the Ukrainian liberation movement.**

In the post-war period intelligentsia of Western Ukraine appeared in the conditions of pressure from the side of returning Soviet power and representatives of the nationalistic resistance. This article deals with the strategy of survival of intelligentsia of Western Ukraine in the conditions of post-war crisis.